

ALKUPERÄISVÄESTÖT LIKI TUHOUTUIVAT, KUN ESPANJA VALLOITTI AMERIKKAA

Espanjalaiset valloittivat 1400–1500-luvun vaihteessa nopeasti alueita Amerikasta. Valloituksia leimasi alueen alkuperäiskansojen hämmästyttävän nopea katoaminen. Oliko väestötuho espanjalaisten tarkoitus?

Kun espanjalaiset ottivat Amerikan alueita haltuunsa noin vuosina 1492–1550, alkuperäisasukkaat katosivat lähes täydellisesti Karibian meren saarilta. Meksikossa, muualla Keski-Amerikassa ja Etelä-Amerikan Andien alueella väestömäärän laskuksi on arvioitu yli 90 prosenttia verrattuna espanjalaisten tuloa edeltävään aikaan.

Nykyään vallitsee vankka yksimielisyys siitä, että Amerikan väestötuhon tärkein syy olivat valloittajien mukanaan tuomat mikrobit. Intiaaneiksi kutsutuilla alkuperäiskansoilla ei ollut vastustuskykyä niiden aiheuttamia tartuntatauteja vastaan. Uudempi tutkimus tuo tuohon kuitenkin erilaisen näkökulman.

MITEN VALLOITUS ONNISTUI NIIN HELPOSTI?

Kristoffer Kolumbus (1451–1506) ”löysi” tunnetusti Amerikan vuonna 1492. Sen jälkeen espanjalaiset käynnistivät löydettyjen alueiden valloituksen, mikä sujui heiltä nopeasti. Espanja oli valloittanut laajoja alueita, ennen kuin englantilaiset ja ranskalaiset alkoivat vallata alueita Pohjois-Amerikasta 1600-luvulla. Vaikka myös Portugali oli aktiivinen Brasilian alueella, senkin rooli jäi paljon Espanjaa pienemmäksi.

Espanjalaiset valloittivat jo 1490-luvulla Karibialla Hispaniolan eli nykyisen Dominican tasavallan ja Haitin. Pian sen jälkeen he valloittivat muut Ison-Antillien saaret, jotka tunnetaan nykyisin nimillä Kuuba, Jamaika ja Puerto Rico. Mantereella asteek-

Meksikolainen taiteilija Diego Rivera (1886–1957) kuvasi maalauksessaan Meksikon historiaa.

kien valtakunta kukistui vuosina 1519–1521, ja koko Meksiko ja muukin Väli-Amerikka olivat espanjalaisten hallussa pääosin jo 1540-luvulla. Perussa sijainnut inkavaltio kukistui hämmästyttävän nopeasti 1530-luvulla (Henriksson 1997; Pietschmann 1994).

Espanja kukisti valtakuntia historiallisesti katsottuna hyvin lyhyessä ajassa, reilussa viidessäkymmenessä vuodessa. Valloitusten menestystä mietittäessä tutkimuksissa on useimmiten korostettu valloittajien ylivoimaisia aseita. Alkuperäiskansat olivat niiden edessä lähes voimattomia.

Jo Kolumbus havaitsi Karibialla, että muutaman sadan valloittajan joukko kykeni lyömään helposti taistelussa tuhansia intiaaneja käsittävän joukon. Haarniskoiduilla joukoilla oli teräksisiä miekkoja ja keihäitä, joita vastaan puolustautujilla oli asetta vain kivikautisia aseita, nuijia, linkoja ja jousia. Espanjalaisilla oli myös tuliaseita, tykkejä, hakapysyjä, varsijousia, hevosia ja taistelukoiria. Jotkut tutkijat ovat pitäneet niiden merkitystä suurena, mutta kriittisemmät tutkijat ovat pitäneet niiden korostamista liioiteltuna (Diamond 2003; Varner ja Varner 1983; Restall 2003, 142–143).

Varsinkin uudemmissa tutkimuksissa on korostettu myös intiaanien epäyhtenäisyyttä. Esimerkiksi Meksikon alueella huomattava määrä intiaaneja liittoutui espanjalaisten valloittajien kanssa asteekkeja vastaan. Armeija, joka marssi vuonna 1521 kohti asteek-

kien pääkaupunkia Tenochtitlania, koostui 800 espanjalaisesta ja mahdollisesti jopa yli 200 000 intiaaniliittolaisesta, joiden tärkein johtaja oli **Texcucon Ixtlixochitl**. Intiaaniliittolaiset odottivat espanjalaisilta palkkioksi maata, orjia ja muita etuja (Kreike 2021, 79; Restall 2003, 141–142).

SUURIN SYYLLINEN - TAUDIT

Minne espanjalaiset tunkeutuivatkaan, heillä oli mukanaan näkymättömiä liittolaisia, mikrobeja. Alkuperäiskansojen jäsenillä ei ollut puolustuskykyä, joka olisi suojannut heitä niiden aiheuttamilta tartuntataudeilta. Tämä koitui monille heistä kuolemaksi. Tutkija **Jared Diamondin** mukaan espanjalaisten Amerikan valloitus oli historian synkin esimerkki tautien voimasta (Diamond 2003, 213).

Pahin intiaanien tappaja oli ilmeisesti isorokko, joka tuli laivojen mukana Karibialle vuonna 1518. Isorokko levisi sieltä Keski-Amerikkaan vuonna 1520 ja lopulta Andeille vuonna 1524. Tuhkarokko, influenssa ja pilkkukuume kilpailivat isorokon kanssa suurimman tappajan tittelistä. Niiden kannoilla tulivat kurkkumätä, sikotauti, hinkuyskä, tuberkuloosi, rutto, keltakuume ja malaria. (Crosby 1986; Diamond 2003, 226–227; Restall 2003, 140–141; Mann 2011, 108).

Yhteensä Amerikkaan rantautui toistakymmentä niin sanotun vanhan maailman merkittävää tartuntatautia. Takaisinpäin

EUROOPASTA AMERIKKAAN LEVINNEITÄ TAUTEJA

isorokko
tuhkarokko
influenssa
pilkkukuume
kurkkumätä
sikotauti
hinkuyskä
tuberkuloosi
rutto
keltakuume
malaria

Eurooppaan ei kuitenkaan tullut kenties yhtäkään tautia. Amerikasta Eurooppaan siirtymisen mahdollisuutta on mietitty lähinnä kupan kohdalla, sillä kuppa aiheutti epidemian Euroopassa samoihin aikoihin. Kupan täsmällinen alkuperä on silti tutkimuksissa yhä kiistanalainen (Diamond 2003, 228; Heikura 2022).

EI-TOIVOTTUJA TULIAISIA

Historioitsija **Alfred Crosby** muotoili aikoinaan suurta huomiota herättäneen teorian,

Alkuperäisasukkaiden kuoltua pois eurooppalaiset miehittivät ja asuttivat heidän maansa.

jonka mukaan Amerikan intiaanit olivat eurooppalaisen ekologisen imperialismin uhreja (Crosby 1986). Saapuessaan uudelle alueelle eurooppalaiset muokkasivat ympäristöä mieleisekseen. Kasvit ja eläimet eurooppalaistettiin. Jo toisella matkallaan Amerikkaan vuonna 1494 Kolumbus toi Hispaniolaan mukanaan lehmiä, sikoja, lampaita, hevosia ja lukuisia kasveja, jotka olivat ennestään Amerikassa tuntemattomia.

Tuliaisista eläimet menestyivät saarella hyvin mutta viljalajikkeet huonommin. Suureksi menestykseksi Hispaniolassa ja muilla Ison-Antillien saarilla muodostui kuitenkin sokeriruoko ja muualla Amerikoissa vehnä, joka oli vuoden 1600 tienoilla laajimmin viljelty viljalaji Amerikassa (Henriksson 1997, 41; Kamen 2001, 154). Tuliaisten joukossa oli myös tappavia tauteja. Alkuperäisasukkaiden kuoltua pois eurooppalaiset miehittivät ja asuttivat heidän maansa.

Crosbyn mukaan Kanarian saarten, Madeiran ja Azorien valloitus 1400-luvulla oli ollut laboratorio ja pilottiohjelma, joka ratkaisevasti vaikutti tulevaan ja enteili tapahtumia

sekä Amerikassa että muilla mantereilla. Kanarian kokemukset lujittivat eurooppalaisten itseluottamusta, koska niiden perusteella tiedettiin, että eurooppalaiset asukkaat, satolajikkeet ja karjarodut menestyivät kaikkialla paitsi kaikkein karuimmissa ja vieraimmissa oloissa (katso Heikura 2004).

Kokonaiset ekosysteemit eurooppalaistettiin. Mihin tahansa eurooppalaiset tulivatkin, alkuperäisväestöt alistettiin tai hävitettiin. Ne kuolivat kokonaan pois tautien seurauksena tai vähenivät murto-osaan entisestä. Uhreja löytyi kaikkialta, minne eurooppalaiset tunkeutuivat: Afrikasta, Australiasta ja Oseaniasta.

HISTORIAN SUURIN VÄESTÖ-TIETEELLINEN TRAGEDIA

Amerikan alkuperäiskansojen väestötuhon suuruudesta on kiistelty, koska on ollut erimielisyyttä siitä, kuinka paljon heidän jäseniään oli Kolumbuksen aikoihin Amerikan mantereella. Espanjalaiset viranomaiset alkoivat koota väestötietoja vasta 1500-luvun puolimaissa valloituksen jo tapahduttua jättäen valloituksen aikaiset väestömuutokset huomiotta (Kreike 2021, 95).

Se tiedetään, että Karibian meren Isoilta-Antilleilta alkuperäisväestö katosi vuoteen 1570 mennessä kokonaan. Hispaniolassa väestön määräksi on arvioitu valloituksen alkaessa enimmillään jopa 7–8 miljoonaa, tosin alin arvio on vain 100 000. Vuonna 1518

väkeä oli jäljellä enää 11 000, mikä tarkoittaisi noin kymmenesosaa alimmasta arvios- ta (Kreike 2021, 77–78). Alkuperäisväestöä säilyi enemmän vain Pienillä-Antilleilla, joista espanjalaiset eivät olleet kiinnostuneita. Sokeriruokoviljelmät olivat nimittäin Isoilla-Antilleilla (Valtonen 2017, 32–34).

Berkeleyyn yliopiston tutkijat **Cook** ja **Borah** esittivät 1960-luvulla, että Keski-Meksikossa olisi ollut vuonna 1519 jopa 25,2 miljoonaa ihmistä (Cook ja Borah 1963). Valloituksen jälkeen väestön määrä romahti. Jo valloituksen aikana asteekkien määrä putosi kolmanneksella tai jopa puolella. Koko Keski-Meksikon väestön määrä oli vuonna 1623 enää 700 000, joten reilun sadan vuoden aikana

pudotus oli 97 prosenttia (Cook ja Borah 1963; Mann 2011, 152–153). Oaxaca Sierran väestömääräksi vuonna 1520 on arvioitu 346 000 henkeä, vuonna 1548 95 000 henkeä ja vuonna 1622 enää 20 000 henkeä (katso Kreike 2021, 79).

Andeilla inkojen valtakunnan alueella arvioidaan asuneen vuosina 1530–1535 yhdeksän miljoonaa ihmistä. Asukkaita on ollut alkuaan paljon enemmän, koska jo ennen espanjalaisten tuloa vuosina 1524–27 riehui isorokkoepidemia, joka tappoi runsaasti väkeä, ehkä jopa puolet alueen väestöstä (katso Mann 2011, 108).

Vain 50–60 vuotta myöhemmin samalla Andien alueella oli enää 1,5 miljoonaa asu-

kasta. Pudotusta aiempaan verrattuna oli 80 prosenttia (Pärssinen 2004, 128; Dobyns 1963, 493–515; Cook 1981, 59–74). Vuoteen 1620 mennessä väestön määrä kutistui edelleen niin, että jäljellä oli enää 600 000 henkeä (Kamen 2001, 154). Colca-laaksossa ehkä puolet väestöstä menehtyi Pizarron tuloa seuranneena kolmena ensimmäisenä vuosikymmenenä. Huamangassa väestön määrä putosi 200 000:sta 120 000:een vuoteen 1570 mennessä (Kreike 2021, 89).

Intiaanien apostoliksikin mainittu piispa **Bartolomé de Las Casas** (1474/1484–1566) yritti omana elinaikanaan laskea, kuinka paljon intiaaniväestöä tuhoutui valloituksen aikana. Hänen mukaansa espanjalais- ten murhatöiden seurauksena väki väheni dramaattisesti. Hän esitti aluksi luvun 12–15 miljoonaa mutta korotti sen myöhemmin 40 miljoonaan. (Katso Mann 2011, 156; Kreike 2021, 60–61).

Piispa de Las Casasin laskelmat ovat tuskin liioittelua. Nykyään korkeimmat arviot Amerikan mantereiden kokonaisväestöstä vuonna 1491 liikkuvat 90–112 miljoonan välillä, alemmatkin 40 miljoonan tienoilla. Ylemmän arvion mukaan Amerikassa asui enemmän ihmisiä kuin Euroopassa. Väestön määrän laskuksi 130 vuodessa on arvioitu 95 prosenttia: uhrien määrä olisi ollut ylemmän lähtöarvion perusteella 80–100 miljoonaa (katso Mann 2011, 115, 157; Henige 1998; Restall 2003, 141).

KUVAN LÄHDE: MUSEO NACIONAL DE ARTE, WIKIMEDIA COMMONS

Meksikolainen taitelija Félix Parra (1845–1919) kuvasi teoksessaan Bartolomé de Las Casasia.

Levittivätkö espanjalaiset tauteja tahallaan tai tiesivätkö he edes epidemioista ja niiden tuhoisasta vaikutuksesta?

OLIKO KYSEESSÄ KANSANMURHA?

Vaikka uhrien lukumäärästä on epävarmuutta, voidaan sanoa, että Amerikassa tapahtui joka tapauksessa tiettävästi historian suurin väestötieteellinen onnettomuus. Intiaaniväestön tuhoutumisen yhteydessä on käytetty myös termejä kansanmurha, genosidi tai jopa holokausti (Mann 2011, 152; Stannard 1992).

On kiistelty siitä, voidaanko Amerikan alkuperäisväestön tuhoa espanjalaisten valloituksen yhteydessä kutsua kansanmurhaksi. Termihän viittaa suoraan massatappamiseen eikä tuo esiin tapahtumien kokonaisuutta: sodan, väestön karkottamisen ja tautien vuorovaikutusta, mikä johti väestölliseen katastrofiin.

Kansanmurha edellyttää myös tietoista aikomusta tuhota jokin väestöryhmä. On epäselvää, oliko espanjalaisilla varsinaista aikomusta tuhota alkuperäiskansoja (Kreike 2021, 8). Levittivätkö espanjalaiset tauteja tahallaan tai tiesivätkö he edes epidemioista ja niiden tuhoisasta vaikutuksesta? (Mann 2011, 152–154.)

Useimpien tutkijoiden mielestä intiaani-joukkokuolema oli tahaton. Siksi sitä ei

voida pitää kansanmurhana tai verrata juutalaisten holokaustiin, joka oli valtion tietoisien politiikan tulosta (katso Mann 2011, 152; Katz 1994–2003; Weitz 2006; Anderson 2014; Alvarez 2014; Kreike 2021, 8). Vaikka espanjalaiset tiesivät todennäköisesti tautien vaikutuksesta, tartuntojen leviämistä ei silloisen tietämyksen mukaan silti voinut hallita, vaan se oli heidän mielestään Jumalan käsissä – tartunta kuvasti Jumalan tahtoa (Mann 2011, 152–154).

Kansanmurhasta puhumisen sijaan Espanjan Amerikan valloituksen ajan tapahtumia voidaan uuden näkemyksen mukaan luonnehtia paremmin käyttämällä termiä ympäristömurha (englanniksi *environcide*). Sillä tarkoitetaan tarkoituksellista alkuperäiskansojen elinympäristön ja ympäristöinfrastruktuurin tuhoamista. (Kreike 2021.)

Historioitsija **Emmanuel Kreiken** mukaan ympäristömurhassa hyökätään äärimmäistä väkivaltaa käyttäen asukkaiden elinympäristöä vastaan. Silloin ei surmata vain väestöä vaan tuhotaan heidän asuntonsa, ruokaa tuottavat peltonsa ja muut ruokalähteensä. Jäljelle jääneet pakenevat, joutuvat erilleen lopuista

Kylien läheisyydessä kasvatettujen pääruokalähteiden, maniokin, bataatin, nuolijuuren, ja muiden lajikkeiden viljely lakkasi ja kylät, pellot ja puutarhat metsittyivät.

ruokalähteistään ja altistuvat sekä nälälle että erilaisille tappaville taudeille. Hyökkääjä ottaa tietoisesti ja tarkoituksellisesti riskin, että hyökkäyksen kohteena oleva väestöryhmä kuolee tyystin (Kreike 2021, 7–10, 62).

Kreike on korostanut, että espanjalaisten Amerikan valloituksessa valloittajien ajatuksena oli melkein alusta lähtien intiaanien ympäristöinfrastruktuurin ja elinympäristön tuhoaminen (Kreike 2021, 62). Se oli heidän strategiaansa ja taktiikkaansa kaikkialla, minne he tunkeutuivat Amerikassa. Toimintatapa täytti totaalisen sodan tunnusmerkit.

Espanjalaisilla valloittajilla ei sitä paitsi juurikaan ollut valloituksen aikana mukanaan omia elintarvikkeita, ja tästä syystä ”he elivät kirjaimellisesti maasta” – siis ottamalla tarvitsemansa huollon väkivalloin ryöstelyllä ja pakkoveroilla alkuasukkailta (Kreike 2021, 96).

METSITTYVÄT PELLOT

Poltetun maan taktiikan, äärimmäisen väkivallan, väestön riiston, orjuuttamisen, pakolaisuuden, nälän ja sitä seuranneiden tauti-

epidemioiden seurauksena intiaaniväestö katosi Karibian meren Isoilta-Antilleilta muutamassa vuosikymmenessä kokonaan. Kylien läheisyydessä kasvatettujen pääruokalähteiden, kuten maniokin, bataatin ja nuolijuuren, sekä muiden lajikkeiden viljely lakkasi, ja kylät, pellot ja puutarhat metsittyivät. Osan entisistä pelloista valloittajat ottivat sokero-ruo'on viljelyyn (Kreike 2021, 76–78; Watts 1998, 41, 50–126; Stannard 1992, 67–73).

Meksikon laaksossa ennen niin kukoistaneet pellot, puutarhat, kylät ja kaupungit kärsivät myös valloituksen yhteydessä draamaattista vahinkoa, ja jopa 20 000 hehtaaria käsittäneet kastelujärjestelmät rappeutuivat. Syötäviä kasveja on arvioitu olleen ennen valloitusta 150, nykyään näistä on jäljellä enää 15 (Kreike 2021, 65, 73). Maissin viljely väheni, eikä parapähkinäpuita, Amerikan öljypalmua ja sapotillaa enää hoidettu.

Andeilla ennen niin kukoistavat viljelykset suurimmaksi osaksi tuhoutuivat valloituksen ja sitä seuranneiden sisällissotien aikana. Inkojen alueellinen järjestelmä, joka käsitti jopa 16 000–30 000 varastohuonetta, rappeu-

tui. Siellä oli ollut säilöttynä maissia, perunoita, kvinoaa ja muita tarvikkeita. Joissain paikoissa järjestelmä toimi 1550-luvulle ja jopa 1560-luvulle saakka (Kreike 2021, 70–71, 88).

Espanjalaisten tekemien valloitusten jälkeen syntyi musta legenda (espanjaksi *leyenda negra*), joka korosti espanjalaisten julmuutta. Mustan legendan kättilönä on pidetty piispa Bartolomé de Las Casasia. Hän suomi armottomasti espanjalaisten julmuuksia Karibiassa ja muualla Amerikassa kirjoittamassaan kirjassa *Intioiden hävityksestä*, joka käännettiin pian monille kielille (Kreike 2021, 60; Restall 2003, 118–119). Espanjassa jotkut tutkijat ovat pitäneet Las Casasia pakkomielteisenä, riidanhaastajana tai jopa vainoharhaisena. Häntä on syytetty liioittelusta ja intiaanien tekemien julmuuksien unohtamisesta (Reenpää S. ja E. 1992, 40–41).

Espanjaa vastustaneissa protestanttisissa maissa mustaa legendaä käytettiin 1500-luvulla propagandatarkoituksiin, mutta Kreiken mukaan siinä ei kuitenkaan ole kyse vain myytistä. (Kreike 2021, 95). On huomion arvioista, että Bartolomé de Las Casasin lisäksi myös **Pedro de Cieza de León** (1520–1554) kirjoitti kuvauksia siitä, miten espanjalaiset käyttäytyivät Andeilla (de Cieza de León 1998; Kreike 2021, 60–61, 85).

Joka tapauksessa väestökadon aiheuttaneet tartuntataudit olivat Kreiken mukaan sidoksissa sodankäynnin luonteeseen eivätkä irrallisia siitä. Äärimmäisen väkivaltainen ja

suoraan intiaanien ympäristöinfrastruktuuriin, elinympäristöön kohdistunut poltetun maan taktiikka teki alkuperäisasukkaat alttiiksi luonnonvoimille ja nälälle ja sitä kautta haavoittuviksi sekä entisille että uusille taudeille. Juuri tämä edisti epidemioiden voittokulkua alkuasukkaiden keskuudessa. (Kreike 2021.)

—
Pekka T. Heikura on filosofian lisensiaatti ja tietokirjailija.

KIRJALLISUUS

- Alvarez, A. 2014. *Native America and the Question of Genocide*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Anderson, G.C. 2014. *Ethnic Cleansing and the Indian. The Crime That Should Haunt America*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Baur, J. E. 1984. *Dogs of the Conquest*, by John Grier Varner and Jeanette Johnson Varner. *Pacific Historical Review* 53 (4), 504–505. <http://online.ucpress.edu/phr/article-abstract/53/4/504/76192/Review-Dogs-of-the-Conquest-by-John-Grier>. Viitattu 31.1.2023.
- Castelló, V. A. ym. (toim.) 1992. *Obras completas de Fray Bartolomé de Las Casas*. Madrid: Alianza Editorial.
- Cieza de León, Pedro de 1998 (1553). *The Discovery and Conquest of Peru*. *Chronicles of the New World Encounter*. Toim. A. P. Cook ja N. D. Cook. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Cook, N. D. 1981. *Demographic Collapse, Indian Peru, 1520–1620*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cook, S. F. ja Borah, W. W. 1963. *The Indian Population of Central Mexico*. Berkeley, Kalifornia: University of California Press.
- Crosby, A. W. 1972. *The Columbian Exchange. The Biological and Cultural Consequences of 1492*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Crosby, A. W. 1986. *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crosby, A. W. 1999. *Den ekologiska imperialismen. Europas biologiska expansion 900–1900*. Kään. M. Eklöf. Kristianstad: SNS Förlag.

- Denevan, W. M. (toim.) 1976. *The Native Population of the Americas in 1492*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Diamond, J. 2003. *Tykit, taudit ja teräs. Ihmisen ihmiskuntien kohtalot*. Suom. K. Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita.
- Diaz del Castillo, Bernal 2014 (1570). *Espanjan valloituksen totuudenmukainen historia*. Suom. Y. Liimatainen. Turku: Suva.
- Dobyns, H. F. 1963. *An Outline of Andean Epidemic History to 1720*. *Bulletin of the History of Medicine* 37 (6), 493–515.
- Dobyns, H. F. 1983. *Their Number Became Thinned*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Fenn, E. 2001. *Pox Americana. The Great Smallpox Epidemics of 1775–82*. New York: Hill & Wang.
- Fray, Diego de Landa 1998 (1566). *Kertomus Jukatanin asioista*. Suom. H. Karttunen ja U. Ranta. Helsinki: Like.
- Grinde, D. A. ja Johansen, B. E. 1995. *Ecocide on Native America. Environmental Destruction of Indian Lands and Peoples*. Santa Fe: Light Publishers.
- Heikura, P. T. 2004. *Koirasaarten valloitus. Tieteessä tapahtuu* 22 (7), 15–19. <https://journal.fi/tt/article/view/57103/19155>. Viitattu: 31.1.2023.
- Heikura, P. T. 2022. *Kiista kupan alkuperästä yhä ratkaisematta. Tieteessä tapahtuu* 40 (2). <https://www.tieteessatapahtuu.fi/numerot/2-2022/kiista-kupan-alkuperasta-yha-ratkaisematta>. Viitattu: 31.1.2023.
- Henige, D. 1998. *Numbers from Nowhere. The American Indian Contact Population Debate*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Henriksson, M. 1997. *Toinen aalto. Eurooppalaiset rosvo- ja löytöretket Amerikoissa*. Tampere: Gaudeamus.
- Kamen, H. 2001. *Vicissitudes of World Power 1500–1700. Spain. A History*. Toim. R. Carr. Oxford: Oxford University Press, 152–172.
- Katz, S. T. 1994–2003. *The Holocaust in Historical Context*. 2 vols. New York: Oxford University Press.
- Kreike, E. 2021. *Scorched Earth. Environmental warfare as a crime against humanity and nature*. Oxford: Princeton University Press.
- Las Casas, fray Bartolomé de 1971 (1559). *History of the Indies*. New York: Harper & Row.
- Las Casas, fray Bartolomé de 1992 (1552). *The Devastation of the Indies. A brief Account*. Kään. H. Briffault. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mann, C. C. 2011 (1491). *Amerikka ennen Kolumbusta*. Suom. M. Karppinen ja L. Teirioja. Helsinki: Into. Printon.
- Parry, J. H. ja Keith, R. G. (toim.) 1984. *New Iberian World. A Documentary History of the Discovery and Settlement of Latin America to the Early 17th Century*, vols I–V. New York: Times Books and Hector & Rose.
- Pärssinen, M. 2004. *Andien ihminen. Ihminen ja ympäristö Keski-Andeilla. Kirjoituksia Perun ja Bolivian kulttuureista esihistoriasta tasavaltalaisaikaan*. Madrid: Iberialaisamerikkalainen säätiö, Suomen Madridin instituutti.
- Pietschmann, H. 1994. *Die Iberische Expansion im Atlantik und die Kastilisch-spanische Entdeckung und Eroberung Amerikas. Teoksessa Handbuch der Geschichte Lateinameikas, Band 1, Mittel-, Südamerika und die Karibik bis 1760*. Toim. H. Pietschmann. Stuttgart: Klett-Cotta, 207–273.
- Reenpää, S. ja E. (toim.) 1992. *Kuninkaallisella tiellä. El Camino Real*. Helsinki: WSOY.
- Reitz, E. J. 2017. *Dogs of the Conquest. American Antiquity* 50 (3), 710. Viitattu: 31.1.2023.
- Restall, M. 2000. *Black Conquistadors. Armed Africans in Early Spanish America. The Americas* 57 (2), 171–205.
- Restall, M. 2003. *Seven Myths of the Spanish Conquest*. Oxford: Oxford University Press.
- Stannard, D. E. 1992. *American Holocaust. Columbus and the Conquest of the New World*. New York: London University Press.
- Thornton, R. 1987. *American Indian holocaust and survival. A population history since 1492. The civilization of the American Indian Series, vol. 186*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Valtonen, P. 2001. *Latinalaisen Amerikan historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Valtonen, P. 2017. *Karibian historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Varner, J. G. ja Johnson Varner, J. 1983. *Dogs of the Conquest*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Watts, D. 1998. *The West Indies. Patterns of Development, Culture and Environmental Change since 1492*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weitz, E. D. 2006. *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation*. Princeton: Princeton University Press.
- Whitmore, T. M. ja Turner II, B. L. 2001. *Cultivated Landscapes of Middle America on the Eve of Conquest*. Oxford: Oxford University Press.